

HUGO GROTIUS

A holland „csoda“ és a „csodálatos“ hollandus

Háromszáznolcvannyolc éve született, háromszázhuszonhat éve halálának, és háromszáznegyvennyolc évvel ezelőtt jelent meg fő műve a *De jure belli ac pacis* (A háború és a béke jogáról). A haladó múltnak általában kijáró kegyeleten kívül mi teszi időszerűvé és mi indokolja, hogy itt-ott ismét leverik róla a port, és munkásságára emlékeztetnek? Már előjáróban szeretném elhárítani a gyanút, hogy „haladó hagyományt“ erőltetünk, vagy megpróbálnók őt is valamilyen új, modern bölcselő tógájába öltöztetni. Meggondolkoztató ugyan, hogy első átültetése magyar nyelvre nem is olyan régen, 1960-ban történt, és újkeletű első román fordítása is. Mind a román, mind a magyar szakirodalom csupán régi tartozását rója le, és semmi jel

arra, hogy Hugo Grotius eszméit ma valaki ideológiai és politikai igazolásra mozgósítaná.

Hugo Grotius a XVI—XVII. század feltörekvő polgárságának a doktorinérje, s eszméi korának irányzatait és ellentmondásait tükrözik. Aligha van annak a kornak olyan történelmi vonulata, akár gazdasági, akár politikai vagy bölcséleti téren, amelynek mély, tudományos kutatása megkerülhetné Grotius írásait. Jelentőségét azonban magasan korának tematikája fölé emeli, hogy különleges történelmi horderejű maga a kor is. Az ember egyéni életútjának hasonlatával élve: ezek az idők a polgári társadalom serdülő éveivel voltak, a legtermészetesebb formában vetítették ki sajátosságaikat, és kitörölhetetlen nyomokat véstek az elkövetkező évszázadok arculatára is. Amikor tehát reflektorfénybe állítjuk a kort leg-hívebben kifejező bölcséletet, messze túlvilágítunk ezeken a századokon, és láttatni igyekszünk a láncszemeket is, amelyek összekapcsolták a jelent a múlttal, és így a lehető legszembeötlőbben érzékeltetik a történelmi szakaszok összefüggéseit.

Időszerűségét nyomatékosítja az a körülmény, hogy abban a történelmi keretben, amelyről szólunk, Grotius hazája nem volt csupán egy

a sok közül. A XVI—XVII. századot illetően Angliára, Franciaországra, több skandináv és olasz ország részre is egyaránt jellemző az ipari és mezőgazdasági, valamint kereskedelmi tőke hatalmas fejlődése, aminek nyomában gazdagon virágzik a tudomány és a kultúra. Hollandia azonban kiemelkedik Nyugat-Európa viszonylatában is, s nem minden alap nélkül emlegetik a *holland csodát*. A XVI. század végén és a XVII. század elején Hollandia fejlődése megelőzi Angliáét, s az ország a kapitalizmus útján haladó Európa élenjárója lesz. Miután kivívja függetlenségét Spanyolországgal szemben, majd sikeresen befejezi harcait Franciaországgal és Angliával, miközben győzelemre viszi az első polgári forradalmat, páratlanul fellendül ipara és kereskedelme. S mindez a beláthatatlan gyarmatosítási lehetőségek idején. Jellemző, hogy Hollandia volt az első ország, amelyben a városi lakosság arányszáma túlhaladta a falusiét, és egy adott időszakban több hajója volt, mint egész Európának együttvéve.

Marx megemlíti, hogy „Hollandiában a kereskedelemmel és a manufaktúrával együtt a kereskedelmi hitel és a pénzkereskedelem is kifejlődött, s maga a fejlődés menete a kamatozó tőkét alárendelte az ipari és kereskedelmi tőkének. Ez már a kamatláb alacsony voltában is megnyilvánul. Hollandia pedig a XVII. században a gazdasági fejlődés mintáországá volt, miként ma Anglia. A régimódi, a szegénységen alapuló uzsora monopóliuma ott magától megdőlt“ (Marx: *A tőke* III. Budapest, 1951. 664).

A gazdaság fellendülésének hatására, amelyet jelentősen felfokoz a gyarmati terjeszkedés, felszökken a gondolkodás, és virágzanak mind a természet-, mind a társadalomtudományok. Hollandia csakhamar Európa szellemi központjává válik, a tudományokat olyan kimagasló gondolkodók képviselik, mint Huygens, a matematikus, mechanikus és optikus, Swammerdam és Leeuwenhoek, a biológus, és nem utolsósorban maga Grotius, a jogtudós és társadalombölcselelő. Mindennél kifejezőbb azonban, hogy a vallásháborúk és az állandó vallási villongások korában — és közvetlen szomszédságában — Hollandia elsőként elismeri s gyakorlatilag is alkalmazza a legteljesebb vallásszabadságot.

Azzal egyidejűleg, hogy a XVI—XVII. század Hollandiáját csodának tekintik irodalom és történelem egyaránt, Grotiust nem minden alap nélkül emlegeti a „csodálatos hollandusként“. A „csoda“ és a „csodálatos“ egybeesése nyilván nem véletlen. Grotius „csodálatosságában“ elsősorban hazájának mintaszerűsége jut kifejezésre. Grotiust korára jellemző egyénisége és történeti szerepe predestinálja eredetiségre és „csodálatosságra“.

Apja, Delft város polgármestere, tekintélyes jogtudós, aki nemcsak a tanulás és kutatás ritka lehetőségét nyújthatta fiának, de őt a humanista tudományok szeretetében is nevelte. A város központja volt annak az elkeseredett ellenállásnak, amelyet a hollandusok II. Fülöp spanyol király hűbéri uralma ellen vívtak. Közvetlenül érzékeli környezetében a katolikusok és protestánsok ellentétét, majd a protestantizmuson belül burjánzó tanok közötti ellentéteket, amelyek mögött a kor arculatához tartozó családi és üzleti versengések húzódtak meg. Grotius jogi és teológiai tanulmányai elméleti látókörrrel tágították személyes élményeit, s amikor joghallgatóként már nyilvánosan is fellépett, úgy emlegetik, mint „adolescentem sine exemplo“. Híre nemzetközi visszhangra lel. 1598-ban,

amikor Oldenbarnevelt, Hollandia első tisztségviselőjét, aki rendkívül tisztelt tudós is, elkíséri Párizsba, a még csak tizenöt éves Grotiust már úgy mutatják be a királynak, mint „le miracle de Holland”-t, és Orléansban *juris utriusque* doktorrá avatják.

Az idők azonban nemcsak arra voltak alkalmasak, hogy az adott osztálykeretben csillogjanak a tehetségek. A régi rend bomlása, a tőkés termelés mohó feltörekvése, az ezzel járó sokoldalú — politikai, filozófiai és vallási — konfliktusok súlyos veszélyeket rejtettek magukban. Miután betöltötte Zeeland és a nyugati Friesland államügyési posztját, s megírta munkáit *A tengerek szabadságáról* és *A Batáviai Köztársaság eredetéről*, az orániai fejedelem perbe fogta, és két társával együtt halálra ítélte. Neki megkegyelmeztek, de menekülnie kellett. További tevékenységét főként a svéd király szolgálatában fejt ki. Zaklatott körülmények között, amelyeket súlyosbítanak a vallási villongások, írja meg életének fő művét *A háború és a béke jogáról*, amellyel beírja nevét a jog és a társadalomtudományok történetébe. Egyik, 1625-ben kelt levelében megjegyzi: „Könyvem megírásával az volt a célom, hogy nemcsak a keresztényekhez, hanem minden emberhez méltatlan elvadulást, amellyel a háborúkat önkényesen megindítják és folytatják, és amelyet a népek szerencsétlenségére naponként csak növekedni látok, tehetségemtől telhetőleg enyhítsem.”

A háború és a béke kérdése, valamint a tengerek szabadságával kapcsolatos viták, amelyek Grotius érdeklődésének központjában álltak, kínáló alkalmak voltak arra is, hogy kifejtse álláspontját korának szinte valamennyi alapvető bölcséleti kérdésében, de különösképpen a jogi problémákban. Ha túlzás is volna polihisztornak nevezni, elvitathatatlan sokoldalúsága, és nem minden alap nélkül sorolható több társadalomtudomány művelői közé. Sokoldalúsága különösen kidomborodik a jogtudomány területén, ahol nem egy tantárgy vagy jogág, mint például a nemzetközi jog, az állam- és jogelmélet, a jogi eszmék története, sok tekintetben Grotius munkásságától származtatja magát.

Az állam- és jogi eszmék történelmének irodalmában Grotius — Spinozával együtt — a burzsoá természetjogi iskola megalapítójaként szerepel, akinek a nevéhez fűződik az a társadalmi és jogbölcsélet, amely évszázadokon át uralkodó helyet foglalt el az európai gondolkodásban. Sokan tőle számítják az egész természetjogi gondolkodást, és mind eredetiségét, mind jelentőségét magasan érdemei fölé emelik. Valójában a természetjogi szemlélet szinte egyidejű magával a társadalmi és jogbölcsélettel, s aligha akad kor, amelyben az ember ne hajlott volna annak a feltételezésére, hogy a társadalmi viszonyoknak, az emberi dolgoknak ne lehetne alapja és magyarázata a természet rendjében. A hiedelem helyenként az érdekektől függően és esetenként más-más megfogalmazásban jelentkezett, sűrítetten a kínai *tao*, az indiai *dharma*, a görög *lógosz* törvényébe; sőt, a teológusok módot találtak arra is, hogy közös nevezőre hozzák a vallással, ám valamennyi változatában lényegileg a természet parancsaiból indult ki. A sorsba vetett vak hiedelem és a gyermekes félelem a sorstól nem áll távol a társadalmi gondolkodás természetjogi folyamától. Meggyőzően szemlélteti ezt már Seneca is, akire különben Grotius sűrűn hivatkozik *A háború és a béke jogában*. Emberi magatartást sugallva a rabszolgákkal való bánásmódot illetően, Seneca az

i. sz. I. században felveti a kérdést: „Rabszolgák ők? Nem, emberek! Rabszolgák? Nem, lakótársak! Rabszolgák? Nem, barátok, akiknek alacsonyabb rendű sors jutott! Rabszolgák? Nem, sorstársaink, ha arra gondolunk, hogy a sors mindannyiunkat elural!”

Grotius reális érdeme a természetjogi gondolatrendszerétől eltérően a természetjogi elképzelések hozzáidomítása a tőkés társadalom viszonyaihoz és mozgósítása a hűbéri társadalom intézményei és szemlélete ellen. Általános hatásáról joggal mondják, hogy Grotius humanizálva és a teológiától függetleníve a természetjogot, egyengette az utat a világi gondolkodás előnyomulása előtt. A természetjog szerinte az ész parancsa, megmutatja, hogy valamely cselekvés egyezik-e vagy ellenkezik-e az észszerű természettel. A jogot az emberi természethez és értelemhez kapcsolva Grotius kétségbe vonja a jog isteni eredetét. Marx felhívja a figyelmet arra, hogy ennek a megfogalmazása a XVII. század elején — forradalmi jelentőségű: „Közvetlenül Kopernikusz nagy felfedezése — az igazi naprendszer felfedezése — előtt és után egyszersmind felfedezték az állam gravitációs törvényeit is, arra a következtetésre jutva, hogy az állam nehézkedése magában az államban rejlik, és ahogy a különböző európai kormányok az első gyakorlati felszínességgel igyekeztek ezt az eredményt az államok egyensúlyának rendszerében alkalmazni, úgy kezdte korábban Machiavelli, Campanella, később Hobbes, Spinoza, Hugo Grotius, le egészen Rousseau-ig, Fichtéig, Hegelig az államot emberi szemmel nézni és természeti törvényeit az ézből és a tapasztalatból, nem pedig a teológiából levezetni, mint ahogy Kopernikusz sem zavarta, hogy Józsué megálljt parancsolt a Napnak Gibeonban és a Holdnak Ajálon völgyében“ (*Marx—Engels Művei I.* Budapest, 1957. 102).

Méltó hasonlat, de kortársai közül is kiemelkedik Grotius félreérthetetlen megfogalmazása, amelynél bátorítóbb aligha hangzott el a teológia prepotenciája idején: hogy a természetjog elvei akkor is érvényesülnének, ha feltennők (ami persze, a legnagyobb bünt jelentené), hogy Isten nem létezik, vagy nem törődik az emberi dolgokkal. „A természetjog olyannyira változhatatlan, hogy még az Isten sem változtathatja meg... , mint ahogyan Isten nem teheti meg, hogy kétszer kettő ne legyen négy, éppen úgy nem teheti, hogy ami belső lényege szerint rossz, ne legyen az.“ A XVII. század gondolkodója azonban merész eszméi ellenére is megtalálja azt a platformot, amelyről általános irányzatát bizonyos keretek között összhangba hozza a még szét nem hullott hűbéri és az önkényeskedéssel emelkedő abszolutizmus gyakorlatával. Ha Isten valakinek megölését vagy tulajdonának elvételét parancsolja — magyarázza Grotius —, az emberölés és a lopás nem lesz általában megengedett, csak az egyes, adott cselekedet nem lesz emberölés vagy lopás, mert az élet és a vagyon legfőbb urának parancsára történt.

A természetjogi bölcsélet kiérlelése terén Grotius merészen szárnyal, a természetjog konkrét társadalmi tartalmát illetően azonban szembetűnő szűk osztálykötöttségei. Ámbár Grotius is szerepel az emberi jogok szerzőinek pantheonjában, nem hallgatható el, hogy az emberi szabadságjogok még hiányoznak a természetjogból fakadó, úgynevezett emberi jogok katalógusából. A minden embert megillető jogok hangsúlya Grotius bölcséletében a tulajdonjogon van, amelyet ugyan az emberi akarat vezetett be, de miután ez megtörtént, „már a természetjog mondja ki, hogy

jogtalanul jár el az, aki másról annak tulajdonát az illető akarata ellenére elveszi“.

Magát a háborút nem tartja ellentétesnek a természettel, sőt szemléltető hasonlatot talál igazolására. „... A természettől fogva mindenki saját jogának védelmezője: ezért van kezünk.“ Jogosan viselnek háborút azok is, akik másokért ragadnak fegyvert, mert „lehetőségeink szerint másnak hasznára lenni nemcsak megengedett, hanem tiszteletre méltó is“. Ha egyéb kötelékek hiányoznak a segítő és a bajbajutott között, „elegendő kapcsolat az emberi természet közössége“. „Az ember számára ugyanis semmiféle emberi dolog nem idegen.“ Öngazolásul idézi Démokritosz szavait: „A sérelmet szenvedőket erőnkhez képest meg kell védeni, nem pedig elhanyagolni, mert ez igazságos és jó cselekedet.“

A háborút illetően a természetjog elsősorban azt vizsgálja, hogy *igazságos-e vagy sem*, és ami nagy érdeme a holland jogtudósnak: hogy *milyen eszközökkel vívják*.

Hogy egy háború mikor igazságos és mikor igazságtalan, már Cicérót is foglalkoztatta. Válasza nem kerülhetett szembe azzal a ténnyel, hogy Róma állandó terjeszkedésben, támadásban és védekezésben volt. „Bizonyára nem volna megengedett kardot viselni, ha semmilyen körülmények között nem lenne szabad használni“ — mondotta Cicero. Ami az antik rabszolgatartó birodalom doktrínéért feszélyezhette, az nyilván nem lehetett több, mint a háború és a hadviselés külső szabályainak a megsértése. A háború igazságtalan — hirdette —, ha hadüzenet nélkül folyik, és igazságos, ha hadüzenettel indul.

Grotius nemcsak idézi Cicérót, de inspirálódik is belőle, s elméleteik sok más tekintetben is rokonvonást mutatnak. A XVII. században magától értetődő volt, hogy a klasszikus tekintélyeket széles evangéliumi érveléssel koszorúzzák meg. Mintha összebeszéltek volna, úgy hangzanak egybe, akár a háborúról általában, akár osztályozásáról esik szó, Cicero és Pál apostol, Tertullianus, János és Ágoston nézetei.

Miután a háborúkat köz- és magánháborúkra osztja, és elvileg egyik ellen sem emel kifogást, Grotius szabályszerű és kevésbé szabályszerű közháborút ismer el. Amit ő itt *szabályszerű* (solemnem) szóval illet, azon — amint meg is jegyzi — „törvényest“ ért. Ahhoz, hogy a háború a nemzetközi jog értelmében szabályszerű legyen, két feltétel szükséges: először, hogy mindkét oldalon attól induljon ki, aki az államon belül a legfőbb hatalommal rendelkezik, továbbá, hogy bizonyos formákat megtartsanak. A *kevésbé szabályszerű* közháború nélkülözheti az említett formákat, magánosok ellen is folytatható, és bármely hatóságtól kiindulhat.

A háború formai feltételeinek elemzése alkalmat nyújt Grotiusnak arra is, hogy alapvető állam- és jogelméleti kérdéseket is felvessen: „mely dolgokból áll az államhatalom?“, mit kell érteni legfőbb hatalmon, korlátozható-e a szuverenitás, a népé-e, vagy az uralkodót illeti? A fogalmazások nemcsak a főhatalom ismérére nyújtanak jogi választ — a társadalmi lényegét ezúttal is mellőzve —, hanem elárulják az abszolutizmusról vallott nézeteit is. „Azt a hatalmat nevezik legfőbbnek, amelynek cselekedetei nincsenek más jogának úgy alárendelve, hogy más emberi akarat döntése azokat hatálytalaníthassa. Amikor a »más« szót használom, ezzel kizárom magát a legfőbb hatalom birtokosát, akinek jogában

áll akaratát megváltoztatnia.“ Apró megfogalmazási különbségektől eltekintve, a *főhatalom* grotiusi fogalma ma is általános használatú mind a nemzetközi, mind az államjogban. Az évszázadok azonban messze túlhaladták azt a fenntartást, amit a népi szuverenitás eszméjével szemben tanúsít. „Itt először is el kell vetni azoknak a nézetét — írja —, akik szerint a legfőbb hatalom mindenütt és kivétel nélkül a népet illeti, tehát ha a királyok rosszul használják hatalmukat, a nép megfélemezheti és megbüntetheti őket. Minden okos ember tudja, hogy ez az álláspont már sok bajt okozott, és ha a lelkekbe behatol, ezután is sok bajnak okozója lehet.“ Igazolással a zsidó és a római törvényre hivatkozik, amelyek szerint „... bárki magánszolgásgba adhatja magát, ha úgy akarja. Miért ne vehetné alá tehát magát valamely nép egy vagy több személynek oly módon, hogy az önmaga felett való uralkodás jogát teljes mértékben átruházza, és ennek a jognak egyetlen részét sem tartja magáénak?“

Amikor elvitatjuk álláspontját az abszolutizmus és a néphatalom alternatívájában, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a polgári társadalom kialakulásának ebben a szakaszában az abszolutizmus még haladó szerepet is játszott. A szembenálló főhatalmi tényezőket a polgárság és a kiváltságos hűbéri rendek jelentették, s a polgárság reformtörekvései jelentős mértékben támaszkodhattak az uralkodók központosító hatalmára. Éppen ennek a jelentősége magyarázza: a szakirodalom hajlik arra, hogy Grotius jelentőségét főleg az abszolutizmus körüli vitákkal hozza összefüggésbe. Jellemző, hogy *A politikai eszmék története* című művében Marcel Prélot „Az abszolutizmus fejlődése“ keretében tárgyalja Grotiust. „Az abszolutizmus győzelmei“ fejezetben találjuk meg őt Jean Touchard eszmetörténeti tankönyvében is.

A háború igazságos vagy igazságtalan jellege csak a háború és béke természetbölcseletének egyik oldalát jelzi. Jellegetől függetlenül, a háború számos olyan társadalmi és egyéni kérdést vet fel, amelyet a holland tudós szintén a természetjog körébe utal. Milyen elvek irányadók ezekben a kérdésekben? A természetjog humanizálásának leghaladóbb és legmaradandóbb aspektusai a hadviselés szabályaival és következményeivel kapcsolatosak. Jellemző már az a mód is, ahogy *A háború és a béke jogáról* a problémákat fejezetekbe foglalja: Intelem arra vonatkozólag, ami igazságtalan háborúban történik; Mérséklet a megölés jogának gyakorlásában igazságos háború esetén; Mérséklet a dolgok elpusztítása és hasonló események tekintetében; Mérséklet az ellenségtől elfoglalt dolgok tekintetében; Mérséklet a hadifoglyok tekintetében; Azoknál, akik a háborúban egyik oldalon sem állnak; Az adott szó megtartása ellenségek között.

Álljon itt szemléltetőül néhány tétel is! Aki békében marad, attól semmit sem szabad elvenni, legfeljebb csak végső szükség esetén, és akkor is csak kártérítési kötelezettség mellett. Ártatlan embert nem szabad megölni. Nem szabad kegyetlen büntetéssel sújtani a rabszolgákat. Dicséretre méltó dolog, ha valaki nem él jogával, és a legyőzötteket nem veti uralma alá. A mérséklet másik módja, ha a győztes az uralmat azok kezében hagyja, akik előzőleg gyakorolták. Vagy egy bizonyos fokú szabadságot kell a legyőzöttek számára biztosítani. Az erkölcsi igazság megkívánja, hogy visszaadjuk eredeti tulajdonosuknak azokat a dolgokat, amelyeket az ellenség igazságtalan háborúban ragadott el tőlük.

A háború — vélekedtek a természetjogi bölcselek — elkerülhetetlenül rendkívüli állapotot teremt, de a természet parancsain az sem teheti túl magát. Álláspontjuk előremutató, példás megfogalmazást kap Grotiusnál: „Hallgassanak tehát a törvények a csatazajban, de csakis az állam belső törvényei, amelyek a bíróságokra irányadók és a béke állapotára vonatkoznak, nem pedig az örök és minden időre érvényes törvények.“

A polgári természetjogi bölcséletnek kezdettől felelnie kellett arra a kérdésre is, hogy ha az embereket természettől eredőleg megilletik bizonyos jogok, mi okból függnék mégis az államhatalomtól, amely ráadásul egyetlen személy kezében összpontosul. A felelet politikai konstellációk szerint változott, s nem egyedülálló eset, hogy ugyanazon a bölcséleti alapon elismerik, kétségbe vonják vagy éppen támadják az államhatalom létjogosultságát. Általában azonban minden természetjogi irányzatra jellemző, hogy az államhatalom eredetét valamiféle társadalmi szerződésre vezeti vissza, amelynek értelmében az emberek szervezett hatalmat létesítenek. Miért? Azért, hogy véget vessenek a *bellum omnium contra omnes*-nek, amint Hobbes hitte? Vagy azért, hogy megmentsék eredeti természetadta jogaiknak legalább egy részét, amint Locke hirdette? Spinozához hasonlóan Hugo Grotius nézete szerint is az emberekben kezdettől él valamiféle társulási hajlam (*appetitus societas*), s az készítette volna őket arra, hogy szerződésre lépjenek. Az államhatalom létesítése feltételezte, hogy az emberek lemondjanak jogaik egy részéről, de amint a háborúban sem szünetelnek természetes jogaik, úgy azok a társulás után, az államban sem szűnhetnek meg. Minden államnak s az uralkodónak is tiszteletben kell tartania az emberek alapvető jogait, amelyek természettől adottak és elidegeníthetetlenek. E megállapítások haladó jellegét az domborítja ki, hogy közel négyszáz évvel ezelőtt hangzottak el, amikor Európát is inkább a hűbéri önkény, a klerikális és császári inkvizíció és a fejedelmi önkény jellemezte.

Mit mondhatnék még befejezésül a középkor nagy holland tudósának jellemzésére? Hegel, aki nem sokra becsüli Hugo Grotiust, mégis megjegyzi: az ő empirikus összeállításai „azzal a hatással jártak, hogy általános alapelvek lettek, értelmes és ésszerű alapokként tudatossá váltak, elismerték és többé-kevésbé elfogadhatóvá tették őket. Bennünket már nem elégít ki a bizonyítás és levezetés, de nem szabad félreismerünk, hogy mit értek el velük“.

A világ összes országainak katonai költségvetése 40 százalékkal haladja meg a világ együttes tanügyi kiadásait; világviszonylatban a katonai kiadások háromszorosai a közegészségügyi kiadásoknak.
